

L'EQUIPAMENT URBA DE TÀRRACO

Rodolf CORTES I CORTES

Departament de Prehistòria i Història Antiga

INTRODUCCIO

Si pensem que sobre Tàrraco haguèren d'incidir els esdeveniments històrics, socials i econòmics que es produïren al llarg de la seva vida com a ciutat romana –quasi set segles– entendrem que, necessàriament, llur topografia urbana variarà al ritme del seu propi desenvolupament històric, creixent o decreixent. A més, en alguns moments, es veurà afectada per reformes urbanístiques força ambiciosos i trascendents (Balil 1976, p. 60).

La importància relativa d'una ciutat es reflectirà, sens dubte, en el seu urbanisme i el cas de Tàrraco no fou l'excepció. Passà d'ésser inicialment una base militar, o ciutat caserna, a transformar-se en una urbs i capital de província on s'instal·là el necessari aparell administratiu, militar i religiós. (Plini, NH III, 18 i 23. Recasens 1966, pp. 131-132; Blázquez 1976, pp. 117-119). La qual cosa comportà la necessitat de bastir cases luxoses, temples més sumptuosos, edificis administratius. Per lo que, o bé es referen edificis anteriors, o haguèren de bastir-se'n de nous. Tot no oblidant el paper que jugà l'increment del comerç (Balil 1976, pp. 55-56).

La ciutat, de la qual Estrabó ens deixà una breu síntesi (Est. III, 4, 7), dominava la via que procedent d'Itàlia i costejant la Mediterrània arribava fins a Càdiz. A més, era l'origen de la via que per Ilerda i Caesar Augusta s'endinsava cap a Numància. La seva situació era doncs inmillorable quant a l'aspecte estratègic. Adhuc al ésser un indret més meridional que Empúries, a on inicialment s'adreçaven els vaixells romans, en quant les circumstàncies ho permeteren, fou preferida pels navegants de l'època que s'estalviaven així les aigües sovint revoltes del Golf de Lleó.

La capital de la Tarraconense es convertí en la ciutat més rica de la costa

(Blázquez 1976, pp. 117 ss.). Les terres properes a Tàrraco éren famoses per els seus vins (Plini, NH XIV, 71; Tchernia 1971, esp. p. 77) i per el lli que s'exportava ja manufacturat (Plini, NH XIX, 10). Les relacions comercials de Tàrraco amb Roma, via Ostia o bé per terra, degueren ésser intenses, així com amb d'altres ports de la Mediterrània, donat que la ciutat actuà com a centre emisor i receptor de gran nombre d'articles comercials (Recasens 1966, pp. 117-120 i 147-148). Caldrà ara veure quina és la realitat urbanística que presenta la ciutat i que –com es pot preveure-haurà de respondre al paper polític, militar, econòmic, social i cultural que assumí durant l'antiguitat.

Començarem per quina fou l'extensió urbana de Tàrraco, problema del qual n'han tractat varis autors. El càlcul de superfície pot fer-se veient quina zona encerclà la muralla, tant la part que sen's conserva com la que coneixem per descripcions (Pons d'Icart 1572, cap. VIII) les quals, de vegades, han estat comprovades per l'arqueologia (Serra Vilaró 1932, p. 15). El perímetre total de muralla dóna una extensió aproximada de 60 hectàrees. Sens planteja, però, el problema de que tractem d'un recinte enmurallat d'època republicana per a establir la superfície ocupada per la ciutat i no podem oblidar que durant l'Alt Imperi, podria haver-hi hagut alguna ampliació de l'espai d'habitatge més enllà de la Muralla (Tarradell 1971-72, pp. 95-96, i 1976, p. 300).

En efecte, durnat la pax romana, les muralles han perdut la seva misió específica i per a la qual foren construïdes. Les ciutats romanes, doncs, creixen ultrapassant els recints enmurats.

Pel que a Tàrraco pertany fou així sense cap dubte, almenys en aquelles zones extramurs on la pendent del tossal tarragoní és més dolça.

Altres autors retallen l'extensió urbana de la ciutat i la deixen reduïda pràcticament a poc més la meitat: 36 o 40 hectàrees (Recasens 1966, pp. 132 i 212; Blázquez 1976, p. 132).

Per a nosaltres, les 60 hectàrees calculades per Tarradell són vàlides, encara que podria pensar-se en una extensió lleugerament superior. Com hom veurà més endavant, hi ha testimonis arqueològics d'habitatge fora del recinte enmurallat. Falten, però, exploracions en extensió per a establir-ne la densitat.

Quant el nombre d'habitants de Tàrraco, no hi ha elements suficients per a intentar un càlcul aproximat (Tarradell 1971-1972, p. 95). Recasens, però, suposa una població no superior als 30.000 habitants (Recasens, 1966, p. 132) Tàrraco fou equipada amb els elements arquitectònics i urbanístics necessaris per a acomplir, com abans deiem, amb la missió militar, administrativa i, en general, romanitzadora, que li fou atorgada pels conqueridors de les terres peninsular. La dotaren així de muralles –que són un dels elements definidors de l'urbanisme de la ciutat– de temples, de dos *fora* –un de caire provincial i l'altre local– i dels edificis destinats a l'esbarjo dels tarragonins i dels visitants: circ, amfiteatre i teatre. Anotem també les instal·lacions por-

tuàries, les zones d'enterraments, les vies urbanes i interurbanes, les obres de infraestructura necessàries per a una ciutat i les construccions situades a les seves propietats. D'aquestes últimes n'hi ha de caire funcional com és l'anomenat Aqüeducte de les Ferreres, de caire honorífic com és l'Arc de Berà, o de caire funerari com la popularment anomenada Torre dels Escipions.

LES ZONES URBANES

En línies generals, per a qui arribava a Tàrraco per mar, la ciutat es presentava distribuïda en un seguit de nivells successivament més elevats i que ascendien des de la zona portuària fins al cim del tossal (fig. 1) on deuriem estar situats els temples més importants, segons la seqüència següent:

- A. Un primer nivell pla, del port fins l'esglaó en el qual es recolzen les *caveae* del Teatre.
- B. Un segon nivell ascendent que arrencaria, probablement, de la part superior de la *summa cavea* i que va pujant fins al Circ.
- C. Un tercer nivell pla ocupat, en la seva totalitat, pel Circ. Normalment anomenat terrassa inferior.
- D. Un quart nivell aplanat mitjançant tasques de rebaix i de farciment. Ocupat pel Fòrum Provincial. Es la Terrassa mitjana.
- E. Un cinquè nivell, ja en el cim del tossal. Es la Terrassa superior, a la qual s'aixecarien els temples oficials, com deiem abans.

Analitzant les notícies que de la ciutat romana ens han arribat, analitzant també les diferents troballes arqueològiques que s'han produït en el decurs del temps i determinant, dintre de lo possible, la seva ubicació topogràfica, hom pot concloure una delimitació de zones urbanes (fig. 2) les quals acompliren, en el seu moment, diferents funcions (Cortés-Gabriel 1984). La zonificació és la següent:

- Zona I: Casc Antic. Contingut urbanístic: Temples, edificacions oficials (Fòrum provincial) i per a l'esbarjo (Circ). Correspon als nivells C, D, i E.
- Zona II: es la part de l'eixampla situada dintre l'espai que circuí la muralla. Contingut urbanístic: habitatge, edificacions oficials (Fòrum Local), possibles *termae* i temples. Correspon al nivell B.
- Zona III: Situada a l'oest de les muralles. Contingut urbanístic: habitatge, vies, conduccions d'aigua, possiblement temples, necròpolis i basílica paleocristiana.
- Zona IV: Situada a l'est del recinte emmurallat. Contingut urbanístic: versemblantment habitatge, àrea d'enterraments, vies, edificacions per a l'esbarjo (Amfiteatre).

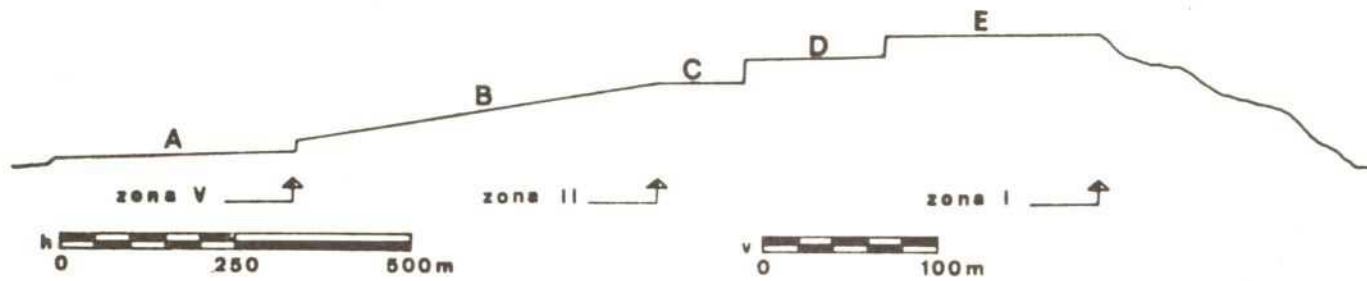

Figura 1. Perfil de Tàrraco. h: escala gràfica horitzontal. v: escala gràfica vertical. Els nivells C, D i E corresponen, respectivament, als números 3, 2 i 1 de la Figura 3.

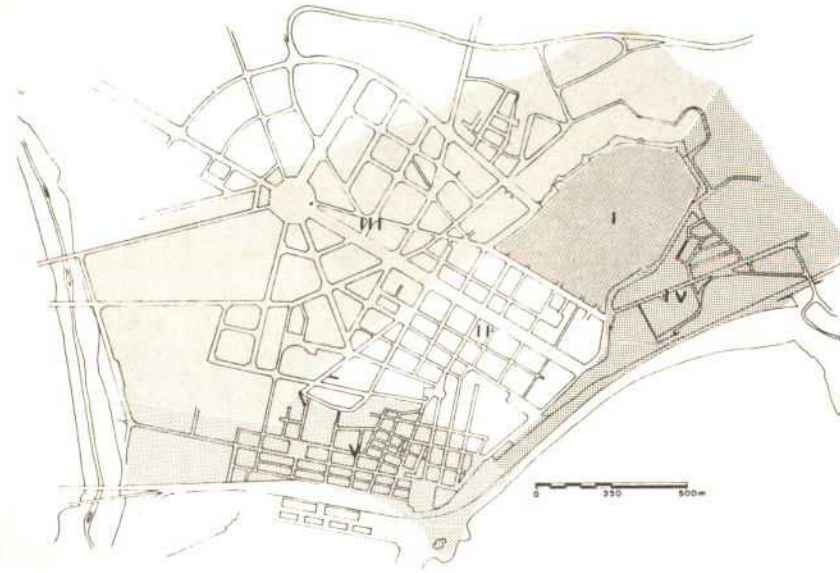

Figura 2. Delimitació de zones urbanes.

Zona V: Actual part baixa de la ciutat, situada fora muralles. Contingut urbanístic: instal·lacions portuàries, habitatge i esbarjo (Teatre i annexes). Correspon al nivell A.

Remarquem que a les zones III i IV hi ha restes d'habitatge i enterraments. Això és degut a que, bé un i altres no són coetànis, bé a que l'habitatge ocupà només alguns sectors d'ambdues zones, lo que permeté d'utilitzar espais determinats per a enterraments.

Zona I.

Analitzarem aquesta zona segons l'aspecte que presentà després de la gran reforma urbanística endegada per August, la qual li conferí unes característiques de monumentalitat que han fortament condicionat l'urbanisme posterior del casc antic tarragoní fins als nostres dies (Sánchez Real 1969; Hauschild 1972-74, 1973-74, 1977. Cortés-Gabriel 1984). D'aquestes construccions romanes hi ha restes conservades de considerable importància i envergadura i que descriurem més endavant.

Topogràficament hi ha tres nivells ben diferenciats els quals foren ocupats per conjunts arquitectònics que haurien d'obeir a un pla únic, encara que les obres pogueren perllongar-se en el temps des de l'època d'August fins, possiblement, als Flavis. Hom pot pensar que, durant la seva realització, les obres sofriren modificacions alienes al pla augusteu i que, a les darreries de l'Imperi, i pel que pertoca a certs sectors, l'utilització fou ben diferent a l'atribuïda pels constructors.

Quant a l'aspecte urbanístic l'ordenament de la zona es feu d'acord amb els tres nivells topogràfics suara esmentats: Terrassa inferior, Terrassa mitjana i Terrassa superior. Sense oblidar la servitut que representà la presència de la muralla. Així doncs dos grans conjunts rectangulars i porticats ocuparen les Terrasses mitjana i superior. Amdós conjunts delimitaren espais dedicats a activitats de caire estatal: administratives a la Terrassa mitjana –Fòrum Provincial– i religioses a la superior –cultes de la religió oficial de l'Imperi–. La Terrassa inferior fou ocupada totalment pel Circ (fig. 3).

La superfície total aproximada que ocuparen els conjunts arquitectònics monumentals de les tres terrasses és lleugerament superior als 100.000 metres quadrats, dels quals més de la meitat pertanyen a la Terrassa mitjana (55.913 m²) els altres es reparteixen entre la superior (20.176 m²) i la inferior (24.954 m²). Fem constar que, degut a problemes tècnics, els càlculs s'han fet amb base a mitjanes ponderades (Cortés-Gabriel 1984).

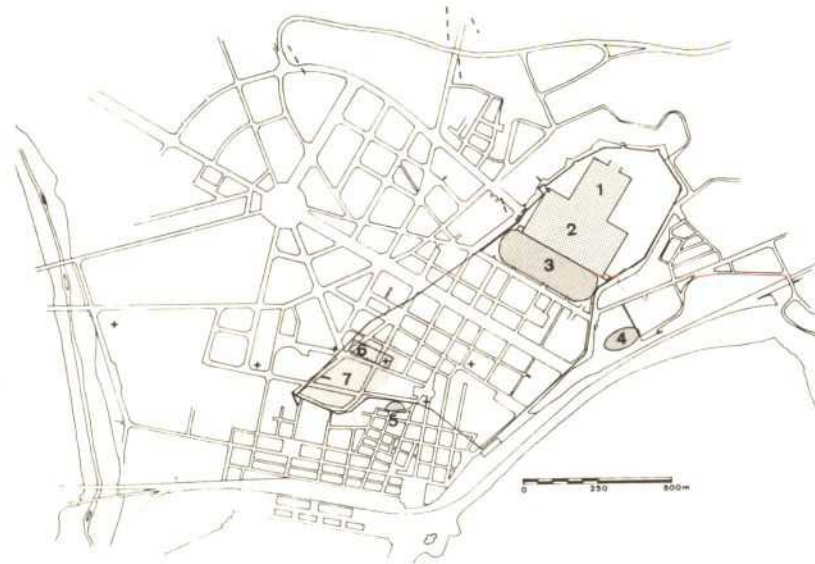

Figura 3. Situació d'elements urbanístics: 1) Recinte del temple (Terrassa Superior). 2) Fòrum Provincial (Terrassa Mitjana). 3) Circ (Terrassa Inferior). 4) Amfiteatre. 5) Teatre. 6) Fòrum Local. 7) Possible àrea d'habilitat pre-romà. Carrers i Vials: +. Conduccions d'aigua: ----. Reconstitució del recorregut de la muralla: línia contínua.

Zona II.

Aquesta és la zona d'habitatge més qualificada de la ciutat romana, com ens ho demostren les troballes continuades de restes d'edificacions, paviments, mosaics, estatuària, carrers, clavegueres, etc. A les seves proximitats immediates es bastiren els edificis públics per a l'esbarjo: el Circ –que limitava la zona per la part superior–, l'Amfiteatre –recolzat en part contra la pendent del tossal, a la banda est–, i el Teatre –a la part inferior i recolzat a l'esglaó que separava aquesta zona de la cinquena o portuària–. El Fòrum local aglutinava les activitats ciutadanes: administració local, justícia, comerç, etc. (fig. 3).

Entre els equipaments de la ciutat hi ha que contar amb les instal·lacions termals. Al carrer Soler, entre Caputxins i Gasòmetre, quan es bastí la fàbrica de gas, de 1858 a 1879, van ésser enderrocades onze voltes molt robustes que Hernández identificà com pertanyents a unes termes (Hernández 1867, p. 42; 1982, p. 91 i anexe a la 2.na part, pp. 37 ss; Recasens 1966, pp. 232-233).

Malauradament una extensa part d'aquesta zona fou rebaixada al segle passat amb motiu de les obres que es realitzaren al port, per a les quals s'utilitzà com a pedrera. La gran quantitat de materials que pugueren ésser salvats, constitueix el nucli fonamental del Museu Arqueològic. Se'n perderen molts, però, que anaren a parar a mar. El rebaix ens privà, doncs, de la possibilitat de conèixer una de les parts importants de la ciutat.

Voldriem remarcar, finalment, que segons indicis arqueològics, caldria ubicar la Tarragona prerromana pels actuals carrers del Gasòmetre, Caputxins, Zamenhoff, Sevilla i Soler. Ço és, entre el Fòrum local i l'esglaó que devalla a la zona portuària. La topografia de la zona és típica per a un establiment ibèric (fig. 3).

Zona III.

Es tracta d'una zona de gran extensió i que presenta un seguit d'elements diversos que ressenyarem. Tingué al llarg del temps, i pel que fa als sectors que coneixem, utilitzacions ben definides i diferenciades.

Començarem per a dir que les conduccions que proveïen d'aigua la ciutat travessen aquesta zona per accedir al casc urbà, entès en sentit estret (Cortés-Gabriel 1984).

Fins a la meitat, aproximadament, del segle III, les excavacions detecten la presència de vials, enterraments i edificacions. Entre aquestes últimes destaquen una *villa* amb instal·lacions termals, dintre del perímetre de lo que serà, més endavant, necròpolis. Aquesta primera fase es subdivideix, a la vegada, en diferents. Una segona fase, que arrencaria de la data abans esmentada, ens presenta la transformació d'un ampli sector d'aquesta zona a necròpolis tardorromana i paleocristiana, amb línies generals. L'element arquitectò-

nic més aparent és la Basílica. Això pel que pertany al que en diem, normalment, Necròpolis Paleocristiana (Del Amo 1979, cap. I i especialment pp. 41-44 i 253 ss.; 1981, figs. 2-8 per a les edificacions de la primera fase. Les altres il·lustracions corresponen a elements de la segona).

Un fenomen similar de zona d'habitat transformada a necròpolis es detectà a l'àrea dels carrers de Pere Martell i Prat de la Riba (Del Amo 1971-72, p. 170).

L'extensió de la Necròpolis no està encara ben determinada, per més que les troballes dels darrers anys han ampliat molt considerablement l'espai que li era atribuït (Cortés-Gabriel 1984).

Cal afegir que a l'àrea Camí de la Fonteta –Francisco Bastos, en el solar ara ocupat per l'anomenada Casa del Mar, aparegueren restes arqueològiques que ofereixen un clar paral·lel amb les de la Necròpolis, adjacent a la Fàbrica de Tabacs. Hom constatà la presència de restes d'habitat, als quals foren posteriorment superposats enterraments. A la zona hi ha també altres importants vestigis arquitectònics i viaris.

Zona IV.

La seva situació fa sospitar la possibilitat de que fos habitada en un grau de major o menor intensitat. Hernández Sanahuja esmenta l'existència de restes d'una villa (Hernández 1892, pp. 142-145). No hi ha però, de moment, evidència arqueològica.

L'interès urbanístic ens ve marcat pel fet de que la travessava la Via Augusta i de que s'aixeca l'Amfiteatre (fig. 3). Els enterraments del carrer Robert d'Aguiló, parcialment excavats (Serres 1981, pp. 154-172), situats a les propietats del vial que citem, presenten un fet paral·lel al que s'enregistra a l'altra banda de la ciutat, a la zona III; és a dir, la disposició d'enterraments d'època pagana al llarg del traçat de les vies d'accés a la ciutat.

Zona V.

Una gran part de l'àrea que nosaltres anomenem portuària s'ha tradicionalment interpretat com a port. Es a dir, la línia de costa es marcava més cap a l'interior del que creiem podria correspondre a la realitat del moment. (Schulten 1948; Recasens 1966, pp. 189, 195, 197 i 223). El nostre criteri s'estableix tenint en compte, a més de la variació de nivell de la mar, una sèrie de troballes arqueològiques de les quals remarquem les que segueixen:

a) Al carrer de Sant Miquel es trobà una claveguera, que va per sota dels actuals edificis números 16, 16 bis, 18, 18 bis, 20-22 i 24-26.

b) Al número 16 del carrer de Smith, aparegué un mur de carreus que podria ésser d'època imperial.

c) Al carrer Reial, número 30 bis, hi havien estructures arquitectòniques de les quals no hi tenim informació concreta.

d) Al carrer de Sant Miquel, entre Castellarnau i Nou de Santa Tecla, segons Hernández Sanahuja, hi havia gran quantitat de restes arqueològiques (Hernández 1892, p. 133; Cortés-Gabriel 1984).

Hom pot concloure que aquells indrets a on apareixen les restes que citem no haurien pas estat coberts per la mar. A la zona hi ha dos elements força importants de l'urbanisme tarragoní: el port, amb les seves instal·lacions, i el Teatre (fig. 3) relacionat amb un entorn urbanístic d'extraordinari interès i que recentment ha estat posat al descobert.

Poc podem dir respecte al port. Suposem que hauria de tindre les instal·lacions adients per a enfrontar un tràfic intens (Recasens 1966, pp. 115-116, 204-206, 209-211). Hernández Sanahuja situava a la Plaça dels Carros una estructura d'escullera o dic (Hernández 1867, pp. 136-137; 1892, p. 49 de l'anexe).

INFRAESTRUCTURA DEL POBLAMENT

El perímetre defensiu.

La muralla de Tarragona, com abans hem dit, és un dels elements definidors de l'urbanisme de la ciutat. Hores d'ara és encara un dels seus monuments més aparents i un dels més característics.

La més antiga descripció de la muralla la debem a Pons d'Icart, el qual —a la segona meitat del segle XVI— pugué encara reconèixer elements suficients com per a determinar el seu traçat (Pon d'Icart 1572; Recasens 1966). El perímetre total amidava una mica més de quatre mil metres, dels quals n'hi ha en peu, aproximadament, una quarta part. Els panys de mur que es mantenen circumden el casc antic (fig. 3).

Arquitectònicament està constituïda per dos murs paral·lels amb farciment de pedres i tobes. Ambdós murs estan lligats per estreps transversals com s'observa a l'enderroc del mur exterior, contigu a la Torre de Minerva. Els murs de carreus regulars, i amb encoixinat (*opus quadratum*), s'aixequen sobre el gros zòcul de blocs megalitics col·locats a filades regulars i amb les juntes tapades i igualades per cunyes de pedres petites. Aquest zòcul presenta altures diverses i per sobre d'ell, el mur de carrer s'enlaira fins als dotze metres d'alçada. Sen's conserven sis portelles que s'obren en el zòcul megalític, una porta en arc de mig punt i tres torres rectangulars: la de l'Arquebisbe, la del Capiscol i la de Minerva.

Al llarg del temps la muralla ha sofert reformes les quals han anat configurant l'aspecte que avui ens ofereix. A títol d'exemple, citem les reformes medievals de la part superior de la torre de l'Arquebisbe.

La torre de Minerva presenta una decoració molt interessant: en els grossos blocs del zòcul megalític hi ha esculpits cinc caps dels quals han donat diferents interpretacions (Schulten, 1948). Avui pensem que puguin tindre un caràcter apotropaic. En el mur de carreus, i dominant el conjunt, fou col·locat un relleu representant a la deesa Minerva. El coneixem des de que l'any 1932 quedà al descobert per l'enderrocament d'un pany de mur que el cobria (Grünhagen 1976-77; Hauschild 1983).

Quantitat de carreus de la part superior dels murs presenten esculpides lletres ibèriques, les quals podem suposar serien marques de pedrapiquer dels indígenes que treballaren per als constructors romans.

La diversitat de paraments de la muralla feu que, des de temps enrera, hagués estat atribuïda –en els seus orígens i per el que fa al zòcul megalític– a diversos constructors: etruscs (Schulten 1948); ibers segons Bosch Gimpera, per a qui la tècnica emprada en el zòcul seria indígena (Bosch Gimpera, 1926); cartaginesos (García y Bellido, 1945 i 1954). El lector interessat trobarà un resum a Beltrán, 1965 i 1967).

Hem de dir, però, que aqueixes interpretacions no són pas acceptables ara, i que la romanitat de la muralla –zòcul i parament de carreus– és científicament inqüestionable. Aixó és el que deriva de prospeccions arqueològiques realitzades en el sí de la muralla (Serra Vilaró, 1949; Lamboglia, 1958; Sánchez Real, 1958). Podem avui dir, amb Hauschild, que es obra dels Escipions i que una primera fase de la seva construcció pot situar-se entre els anys 218-206; amb posterioritat –a començaments del segle II– tingueren lloc obres de reforma i ampliació (Hauschild, 1976-1977 i 1983). Així, doncs, l'arqueologia dóna plena vigència a la tant discutida frase de Plini: «*Tarraco Scipionum opus*» (Plini, III, 21).

El subministrament d'aigua

Tàrraco, com qualsevol altra ciutat romana, necessità un acopi d'aigua suficient per enfrontar les necessitats públiques i privades que generaven una forta demanda.

Es per aixó que l'administració romana hagué de bastir llargues conduccions per a aportar a la ciutat els cabdals de certa qualitat, dels quals mancaven i manquen els seus entorns.

Bastiren, doncs, dues llargues conduccions: una portava les aigües del Gaià des de Pont d'Armentera i l'altra, des de Puigdelfí, les aigües del Francolí. Ambdues arribaven a la ciutat per la zona III: la primera per l'Oлива i la segona per l'aqüeducte de les Ferreres i pel camí de l'Àngel.

La provinent del Gaià arribava als entorns de la ciutat amb una cota de 100 metres sobre el nivell de la mar, mentre que la del Francolí solsament n'aconseguia 50.

S'ha de contar, a més, amb el cabdal de la Font de les Morisques que

també, possiblement, fou aprofitat per a les necessitats urbanes de la zona més elevada (Pons d'Icart 1572).

Segons Serra Vilaró, hi havia restes de conducció a Sant Pere de Sacelades, prop del Francolí, al llarg del Rec Major, la qual podia haver estat destinada al subministrament de la zona baixa (Serra Vilaró 1936, p. 110).

Sabem que la xarxa distribuïdora d'aigües comportà l'existència d'uns dipòsits reguladors destinats a garantir una distribució estable a cadascun dels usuaris. D'aquest dipòsits, anomenats torres d'igua, no en tenim cap notícia a Tarragona. Només ens consta el testimoni de Sánchez Real, el qual va reconèixer restes d'una d'aquestes torres, anys enrera, al pati del col·legi de Sant Pau, quasi adjacent a la muralla. Malauradament el terreny fou completament rebaixat.

De les conduccions esmentades, se'n poden veure restes que, pel Camí Vell de Valls, desemboquen a l'avinguda de Catalunya; una altra que penetra per sota de la muralla, concretament per la part inferior de l'anomenat Fortí Negre, i encara una altra –molt malmesa– al llarg de la Muralla, a banda i banda del Portal del Roser.

També n'hi ha prop de la cruïlla del vial de circumval·lació de la ciutat amb el carrer Rovira i Virgili (fig. 3).

Amb motiu de les obres de l'aparcament de Saavedra, al túnel d'accés des de l'avinguda de Catalunya, es posà al descobert un tram de *specus* de similars característiques al del Camí Vell de Valls (fig. 3).

FISONOMIA URBANA

Els conjunts arquitectònics de la Zona I. El circ.

Hem dit abans que la major part de la zona estava ocupada per grans construccions de pla únic i funcionalment ben diferenciades: dos rectangulars i porticades a les Terrasses superior i mitjana i un gran circ transversal a la inferior (fig. 3).

El gran recinte que ocupà la Terrassa superior amida 180 × 140 metres. Es tractà d'una construcció rectangular i porticada destinada a emmarcar un temple, molt possiblement el d'August, que fou erigit l'any 15 d.C. i del qual, malauradament, només tenim minces testimonis: era octàstil i deuria haver estat construït amb rics materials i amb criteris de monumentalitat. (Recasens 1966. Cortés-Gabriel 1984). Els murs del recinte tenien finestres de 2,10 × 2,45 metres i níxols de 7,70 × 6,80 que són visibles a l'angle nord-oest, a les dependències del Museu Diocesà. L'alçada dels murs podria haver ultrapassat els 10 metres. (Hauschild 1972-74).

L'ordenació dels elements arquitectònics, pòrtics i temple, té paral·lels en altres indrets de l'Imperi: el gran recinte de Baal a Palmyra (Hauschild 1979, p. 217 i 1983) i el Fòrum i temple de Clunia (Palol 1976, p. 279). La

forma de pòrtic en C, segons Palol, al radera del temple de Júpiter i al fons sud del Fòrum de Clunia, és el que nosaltres anomenem dentell i el tenim aquí situat al fons nord del recinte, com remarcan el temple que al seu davant s'aixecava. (Hauschild 1972-74 i 1983. Cortés-Gabriel 1984).

De la magnificència amb que foren guarnides les construccions de la Terrassa superior, en donen testimoni els fragments de fris de marbre decorats amb motius de garlandes i signes sacerdotals conservats al Claustre de la Catedral i les grans *phalerae*, plaques també de marbre, amb representacions de Júpiter Amón, avui al Museu Arqueològic.

La segona gran construcció, situada a la Terrassa mitjana, amida 300 × 200 metres, Tanca un gran espai rectangular i fou dedicada, funcionalment, a Fòrum Provincial. El lector curiós que vulgui resseguir el seu perímetre, haurà de recorre l'itinerari següent: sortirà, per exemple, de la Torre del Pretori, a la Plaça del Rei, i pel carrer de Santa Anna anirà fins a la Plaça del Fòrum. Seguirà pel carrer de la Merceria, Plaça de les Cols i carrer de la Civaderia fins al seu final: arribat aquí haurà recorregut la meitat del perímetre interior del conjunt. Després anirà pel carrer de les Mosques o Notari Albiñana fins a l'Arc d'en Toda, el qual travessarà i seguirà, llavors, el perímetre, per la part exterior. Travessat l'Arc d'en Toda i per la baixada del Roser, deixarà a mà esquerra la Plaça del Pallol, i seguirà per Rera Sant Domènec i el carrer dels Ferrers, acabat el qual travessarà la Baixada de Misericòrdia i, després, pel carrer de l'Enrajolat arribarà al punt de sortida: la Torre del Pretori.

Al llarg del recorregut podrà veure un seguit d'elements de l'edificació rectangular: 1) Torre del Pretori; 2) part inferior de les parets de les cases pars de Santa Anna; 3) restes aïllades de la Plaça del Fòrum les quals inclouen l'angle nord-est del conjunt; 4) mur de les cases de la Plaça de les Cols adjacent a les escales del Plà de la Seu; 5) a la zona de l'Arc d'en Toda veurà el mur interior al carreró del mateix nom i travessant l'Arc d'en Toda veurà el mur in els murs romans –interior i exterior– tallats pel carrer actual, la qual cosa s'observa perfectament; 6) a la Plaça del Pallol, part del mur molt ben conservat i una porta amb arc de mig punt; 7) a l'inici del carrer dels Ferrers, l'exterior de la Torre de l'Audiència (angle sud-oest) i per últim, tornant al punt 1) la Torre del Pretori (angle sud-est). Quant a l'aspecte estructural, es tracta d'un espai rectangular tancat per un seguit d'edificacions porticades a l'interior. Aquestes edificacions no tenen solució de continuïtat, excepció feta dels accessos i d'alguns indrets en els quals només hi havia, sembla, que el mur interior i el pòrtic corresponent. Les edificacions tenen una amplada d'onze metres aproximadament. El pòrtic en tindria la mateixa. Els murs són de carreus ben treballats i amb encoixinat. La cara exterior del mur interior estava adornada amb pilastres dòriques coronades per una cornisa; es poden veure a la façana de Pilats del carrer de Sant Hermenegild, i n'hi ha, també, al pati de l'antic Beateri de Sant Domènec, al carreró de l'Arc d'en Toda i als baixos de la casa cantonera de Civaderia-Mosques. Segons Hernández Sanahuja «...Así

las pilastras como el muro estaba revestido de estuco imitando mármol de Santa Tecla. Todo el basamento era de mármol blanco que se sacó un ejemplar que se halla en el Museo» (Hernández Sanahuja, manuscrit, carpeta B, n.º 13).

Fortes voltes de canó cubrien la planta baixa de les edificacions i estarien destinades a suportar, possiblement, una planta superior. Pot visitar-se la volta de la Plaça de Pallol i la de Pilats, en direcció al carrer de Santa Anna. Al carrer de la Civaderia hi ha unes voltes rebaixades, de pedra, de fort interès i espectacularitat (Hauschild 1972-74 i 1983. Cortés-Gabriel, 1984).

La línia d'edifici que donava a la Terrassa inferior anava flanquejada per dos torres que s'han conservat fins als nostres dies. Ens referim a la Torre de l'Audència i a la més coneguda Torre de Pilats.

La comunicació entre les Terrasses mitjana i superior deuria fer-se, segons pot entendre's al grafiar sobre plànol les voltes del carrer de la Civaderia i les restes de mur que hi ha a uns baixos del Plà de la Seu, tot pujant les escales a mà dreta, per un accés central aliniat sobre l'eix axial del conjunt; aquest accés coincidiria amb les actuals escales del Plà de la Seu, encara que seria més ample. Hi haurien també dos altres accessos aliniats amb els pòrtics laterals de les construccions de la Terrassa superior.

Pasant a la Terrassa inferior, hem de dir que les imponents estructures del Circ ocuparen tota la seva superfície i que la relació arquitectònica d'aquelles amb les construccions de la Terrassa mitjana, indica que responen a un únic planejament. Fem constar que la situació d'aquest edifici és un tant insòlita: en el bell mig de la ciutat, extenen-se de muralla a muralla i separant la zona oficial de les destinades a l'habitatge. (fig. 3).

Es conserven, bé que ocultes a l'interior de les cases actuals, parts molt considerables de les estructures de sosteniment de les grades i, en alguns indrets, fins i tot es mantenen, encara que parcialment de les grades i, en alguns indrets. Així és pel que fa a la capçalera est i alguns sectors de la banda sud. De la capçalera oest no queden, pràcticament, restes.

No tenim del Circ cap estudi sistemàtic i de conjunt. Hi ha, però, material publicat que l'interessat pot consultar (Florez 1769. Albiñana 1849. Hernández Sanahuja 1867. Nogué 1936. Laborde 1974. Recasens 1966. Cortés-Gabriel 1984).

A la casa n.º 45 de la Plaça de la Font s'observa perfectament el perfil de la graderia: a partir del *podium*, un *maenium* inferior que té tres fileres de seients, reservats per a les autoritats i representants de les diferents divisions administratives (*conventi*) de la Província; hi ha després un *maenium* mig amb set fileres de seients i amb una inclinació d'uns trenta graus.

Per últim un tram horitzontal *-maenium* superior— que podia haver suportat una graderia *in ligneis*.

Poden ésser visitades les voltes a les quals s'accedeix per Pilats i que corren per sota del carrer de l'Enrajolat i les que sostenen la Baixada de Misericòrdia i a les quals s'accedeix pel carrer del Trinquet Vell.

Finalment, la planta del Circ no és regular: és més ample a l'extrem oest que a la capçalera est. Feta aquesta aclaració, podem dir que amidava, per terme mig, 347 × 110 metres. Els tipus constructius emprats per a les seves estructures són murs i voltes de formigó i murs de carruó i de carreus.

La situació del Circ, tallant radicalment la ciutat, planteja un problema viari d'importància: quins foren i a on estiguèren situats els accessos per a la comunicació entre la ciutat alta i les zones d'habitatge. Hom ignora si pugué haver-gi un pas, a través del Circ, aliniat sobre l'eix axial, el qual es correspon amb el carrer del Portalet. Més fàcilment pot pensar-se en accessos laterals: la portalada monumental que hi ha a la capçalera est i que dona directament a la gran volta de Sant Hermenegild podria formar part d'un d'aquest passos. Manquen treballs, però, que determinin si per la volta s'accedia o no a la Terrassa mitjana. Encara que no sabem quin tipus de solució s'adoptà a l'extrem occidental, podríem pensar que la escala de marbre de la Torre de l'Audència podria estar relacionada amb l'accés per aquesta banda.

L'Amfiteatre i el Teatre

L'Amfiteatre tarragoní està situat prop de la platja del Miracle. Les seves grades descansaven per una banda a la pendent natural del terreny: s'observa la roca tallada en esglaons. A l'altra estaven suportades per voltes de formigó destinades a formar el pla inclinat sobre el qual es construïa la graderia corresponent. Un bon sector d'aquesta part s'ha mantingut en proporcions i condicions notables.

Les notícies que la literatura arqueològica ens proporciona són divergents, sobretot pel que fa a les mides. Hernández Sanahuja atribueix a l'eix major una longitud aproximada de 130 metres i el menor l'amida en 102. Com amplada de grades dóna 56 metres (Hernández Sanahuja 1892). Els eixos de l'arena serien, doncs, de 74 i 46 metres.

Ventura, que portà a terme excavacions a l'Amfiteatre, fixà la longitud dels eixos de l'arena en 62 i 37,25 metres (Ventura Solsona 1954. Sánchez Real 1955).

Quant al número de grades dels *maeniana*, Puig i Cadafalch n'assigna 3 o 4 a l'inferior, 10 al mig i 16 al superior. Nosaltres en situem un total de 22, distribuïdes, d'inferior a superior, en 3, 11 i 8.

A l'arena s'obre una gran excavació *-fossa bestiaría-* aliniada i centrada segons els eixos de l'elipsi i que anava coberta d'una tramoia de fusta amb trampes que s'obrien i tancaven amb l'ajut de contrapesos, alguns dels quals poden veure's al Museu Arqueològic.

Quatre portes comuniquen amb l'arena: dos de 6 metres d'amplada als extrems de l'eix major i dos mes petites alineades amb el menor.

Quant a la datació de l'edifici, podria pensar-se en les darreries del segle II o inicis del segle III d.C.

L'any 259 sofriren martiri a l'Amfiteatre el bisbe Fructuós i llurs diaques

Auguri i Eulogi. Anys després, els cristians aixecaren sobre l'arena una basílica (segle VI). Arribada la Reconquesta a la Ciutat, sobre les ruïnes preexistents es bastí un nou temple, el de Santa Maria del Miracle, que ocupa part de l'arena i grades de l'edifici romà. Durant segles l'Amfiteatre ha estat objecte de desmantellament, puig que s'ha explotat com a pedrera. Diguem que l'any 1943 es reparà l'edifici que era Escola Normal amb carreus procedents de l'obra de fàbrica romana (Sánchez Real, 1955).

De temps hi ha publicacions que es refereixen al Teatre, el qual ha sofert destruccions greus des del segle passat ençà (Hernández Sanahuja 1892. Puig i Cadafalch 1983). Situat a la part baixa de la Ciutat, (fig. 3), ja dins de la zona portuària, entre els carrers de Caputxins i de Sant Magí, està recolçat contra la pendent que forma el primer dels esglaons del tossal tarragoní i integrat dintre l'estructura de la planificació municipal (Hauschild, 1982).

L'edifici hagué d'ésser construït cap a la meitat del segle I d.C.

Es manté la part inferior dels dos *cunei* centrals i part de les estructures de fonamentació. Els seients nobles estaven placats en marbre. Podrien haver-hi hagut un total de 27 grades: 7 a la *ima cavea*, 10 a la *media* i altres 10 a la *summa*. Amiden, 0,38 metres d'alçada per 0,70 o 0,80 d'amplada. Els accessos a la graderia estarien garantits per cinc *scalaria*, dos de les quals estan parcialment conservades. Un muret de pedra calcària blanca –*balteus*– separava els seients de la *orchestra*, espai semicircular de 20,50 metres de diàmetre. Un sistema de clavegueres, avui visibles, recullia l'aigua de pluja que baixava de les grades.

El *pulpitum*, situat al davant de l'escena i en paral·lel, ens ha arribat molt malmés. Al seu darrera hi ha deu forats coberts per lloses amb perforació central: la seva finalitat consistia en suportar els pals destinats a aixecar i a baixar el teló. A continuació es troba el fossat que recobert de fusta formava l'escena propiament dita o *proscenium*. Al darrera de l'escena s'aixecà un mur –*el frons scaenae*– amb tres cossos superposats, decorat amb columnes, guarnit amb abundoses estàtues i amb un número impart de portes –aquí deuria d'ésser tres– per les quals els actors entraven a escena o feien els mutis. Algunes de les estàtues que l'embellien estan recollides al Museu Arqueològic.

L'escena anava recuberta per un sostre en voladís i el conjunt havia de posseir un envelat per a protegir del sol als espectadors.

El diàmetre total de l'edificació és de 70 a 71 metres (Berges 1977 i 1982).

Molt interessant és el conjunt situat al costat occidental del Teatre, que pot constituir un dels accessos, amb dos grans basaments motllurats destinats a sostenir elements escultòrics. Una banda d'aquest possible accés presenta un mur adornat amb pilastres mentre l'altra s'obre a un estany o piscina de proporcions encara no determinades. Hom ha recentment calculat el nombre d'espectadors que podien acollir els edificis per a espectacles: 11.800 especta-

dors l'Amfiteatre, 4.790 el Teatre i 27.238 o 22.693 el Circ (Cortés-Gabriel, 1983).

El Fòrum local

Les restes que d'aquests edificis es conserven són avui visitables i han estat objecte de reconstruccions parcials per tal de que hom pugui imaginar-se quin fou l'aspecte del conjunt. Les restes visibles estan situades al rectangle enmarcat pels carrers de Lleida, Cervantes, Fortuny i Gasòmetre i creuades pel carrer Soler.

Es tracta d'una construcció porticada –com és habitual en aquests tipus d'edificis– amb un espai central a cel obert de 54,30 per 14,30 metres. Encara que l'espai real que ocupà era més gran del que és ara visible.

El pòrtic estava suportat per una columnata de la qual foren trobats in situ vint-i-quatre plints. Les botigues –*tabernae*– estan situades als costats llargs del rectangle i només són visibles, actualment, les de la banda nord. (Serra Vilaró 1932, figura 1).

Hi ha al descobert un total de vuit *tabernae* amb la planta sencera. Amiden 2,90 metres de fons per 3,90 d'amplada. Cal afegir-ne una altra: la del extrem nord-est que ofereix una planta una mica superior: 2,90 × 6,70 metres. Aliniada amb aquestes *tabernae* hi ha una dependència de proporcions molt més considerables (11,20 de fons per 13,07 d'amplada). Com que aquest tipus de conjunts arquitectònics solen ésser simètrics, poden suposar que la dependència gran ocuparia el centre del costat llarg del Fòrum. (Serra Vilaró 1932, figura 24). Segons aquest autor, la construcció «...ens donaria un pla semblant al d'un temple dístil *in antis*... consisteix en una *cella* amb parets laterals que s'avancen per a formar els costats de la *pronaos*, i clouen la façana mitjançant dues columnes». (Serra Vilaró 1936, p. 115). Acte seguit atribueix aquest espai a la *curia* del Fòrum.

Els carrers i les cases

Poc sabem de la disposició dels carrers de Tàrraco i de les vivendes, puig que el creixement de la ciutat actual ha destruït grans sectors de la romana. Bàsicament podem referir-nos a les restes aparegudes als entorns del Fòrum local, a les de la Mitja Lluna, a les del carrer Méndez Núñez i a les de la Necròpolis (Necròpolis propiament dita, Casa del Mar i cantonada Pere Martell-Eivissa).

Entre els carrers Soler i Fortuny hi ha al descobert part d'un carrer de la ciutat romana, amb les seves clavegueres corresponents, i restes de vivendes. El carrer, de 5,45 metres d'amplada, és paral·lel, aproximadament, al de Cervantes, en direcció est-oest; estava pavimentat amb lloses de pedra de tama-

nys irregulars (de 0,95 a 1,23 metres de llargues, per 0,35 a 0,97 d'amples) està recorregut per una claveguera de 0,50 metres d'amplada, excavada en el terreny natural, i formada per murs laterals d'un gruix aproximat de 0,50 metres. Va recoberta per lloses. N'hi conflueix un altra –pràcticament en angle recte– lo que sembla indicar que s'hi ajuntava un altre carrer. (Serra Vilaró 1932, figura 26).

A la banda nord del carrer hi ha un seguit de cases o *tabernae* que ja havien estat parcialment destruïdes quant s'inicià l'excavació. Segons Serra Vilaró la tècnica constructiva consistí en zòculs de mamposteria encofrats i, per sobre d'ells, tobes o tàpia. L'edificació M del plànol abans esmentat, amida 9,52 per 7,90 metres, espai que es suficient per albergar-hi una petita botiga amb vivenda. El pilar que ocupa l'espai central de l'edifici fa sospitar l'existència d'un altell i coberta suportats per sengles embigats. Aquestes cases tenen el seu sistema sanitari connectat a la claveguera central. A la banda sud apareixen grossos massissos de formigó que fan sospitar l'existència d'un edifici públic (Serra Vilaró 1932. Balil 1972).

Al carrer de Reding, sense que puguem precisar-ne la situació exacta, es trobaren altres restes arquitectòniques: murs de carreuó i basaments de columnes in situ, els quals podien pertanyer a alguna edificació d'importància.

A la Mitja Lluna aparequé un carrer de 7 metres d'ample, orientat de Nord-est a Sud-oest, entre els actuals d'Apodaca i primer tram de Caputxins. Està recorregut per una claveguera central, formada per dos murs laterals de mamposteria i recoberta de lloses. Aparegueren restes arquitectòniques d'importància: un mur de carreus i un basament de 1,50 × 1,30 metres (Bonet 1941).

Pel que fa a la zona de la Neocròpolis, hem de constatar l'existència d'edificacions anteriors a la utilització de l'àrea com a tal. Preferentment es troben al llarg d'un carrer orientat en sentit Nord-Nord-oest i que podria estar relacionat amb la Via Augusta. D'aquestes edificacions en destaquen unes amb instal·lacions de tipus termal, al nord-est del carrer, que es caracteritzen pel *prae-furnium* i els hipocaustes. La *terra sigillata* procedent d'aquest indret, així com la trobada per sota de l'empedrat del carrer, es data a l'últim terç del segle I i al llarg del segle II d.C. (Serra Vilaró 1935. Balil 1972).

Relació de sigles

A.E.A.	Archivo Español de Arqueología
A.S.T.	Actas del Simposio «El Teatro en la Hispania Romana»
B.A.	Butlletí Arqueològic o Boletín Arqueológico
C.S.I.C.	Consejo Superior de Investigaciones Científicas
I.E.T.	Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV
J.S.E.	Junta Superior de Excavaciones

- M.M. Madrider Mitteilungen
R.S.A.T. Reial Societat Arqueològica Tarraconense
S.A.R. Bimilenario de Segovia. Symposion de Arqueología Romana. Universidad de Barcelona. Instituto de Arqueología y Prehistoria
S.C.A. Symposion de Ciudades Augusteas. Bimilenario de la Colonia Caesaraugusta. Ciudades Augusteas de Hispania, I. Universidad de Zaragoza. Zaragoza, 1976.

BIBLIOGRAFIA

1849. ALBIÑANA Y DE BORRAS, Juan Francisco i BOFARULL I BROCA, Andrés de. Tarragona Monumental, o sea Descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos. Tarragona.
1972. BALIL, Alberto. Casa y Urbanismo en la España Antigua, III. Universidad de Valladolid. Valladolid, 1972; 1976. *Las ideas urbanísticas en época augustea*. S.C.A., pp. 29-78. Zaragoza.
1965. BELTRAN, Antonio. *La Muralla Ciclópea de Tarragona*. Arquitectura Megalítica y Ciclópea Catalano-Balear, pp. 123-131. C.S.I.C. Barcelona.
1967. *El problema de la muralla «ciclópea» de Tarragona*. Caesaraugusta, 29-30; pp. 143 ss.: 1967.
1977. BERGES, Manuel. *El Teatro Romano de Tarragona*. Diario Español, Tarragona, 19-VIII-1977; 1982. *Teatro Romano de Tarragona. Antecedentes y situación*. A.S.T. pp. 115-129. Institución Cultural Pedro de Valencia. Badajoz.
1976. BLÁZQUEZ, J.M. *Ciudades Hispanas de la época de Augusto*. S.C.A. pp. 79-135. Zaragoza.
1942. BONET GARI, Luis. *Excavaciones en Tarragona*. Ampurias, III pp. 141-147.
1926. BOSCH GIMPERA, P. *Problemes d'Història Antiga i d'Arqueologia tarraconines*. B.A., 24-29; pp. 125-130. Tarragona.
1983. CORTES, Rodolfo i GABRIEL, Rafael. *Sobre el aforo del Anfiteatro, Teatro y Circo de Tarragona*. XVI Congreso Nacional de Arqueología, pp. 955-962. Zaragoza.
1984. Tàrraco: Dades Arqueològiques. Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Barcelona.
- 1971-1972. DEL AMO, GUINOVART, M.D. *La Necrópolis de Pere Martell*. B.A., 1971-1972; Ep. IV; fasc. 113-120; pp. 103-172. Tarragona.
1979. Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona. I.E.T. Tarragona.
1981. Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona. Ilustraciones. I.E.T. Tarragona.
1769. FLOREZ, Henrique. España Sagrada, XXIV. Madrid.
1945. GARCIA Y BELLIDO, Antonio. La arquitectura entre los iberos. Madrid.
1954. *Arte Ibérico. II, Arquitectura*. Historia de España (dir. Menéndez Pidal). España Prerromana, I. pp. 373-442. Madrid.

- 1976-1977. GRÜNHAGEN, Wilhem.
Notas sobre el relieve de Minerva de la Muralla de Tarragona. B.A., 1976-1977; Ep. IV; fascs. 133-140; pp. 75-94.
- 1972-1974. HAUSCHILD, Theodor.
Römische Konstruktionen auf der oberen Staditerrasse des antiken Tarrasco. A.E.A., 1972-1974; 45-47; nos. 125-130; pp. 3-44;
- 1973-1974. *La puerta romana de la muralla de Tarragona.* B.A., 1973-1974; Ep. IV; fascs. 121-128; pp. 23-33. Tarragona.
1976. *Tárraco en la época Augustea.* S.C.A., pp. 213-218. Zaragoza.
- 1976-1977. *Torre de Minerva (San Magin). Una torre de la muralla romana de Tarragona.* B.A., 1976-1977; Ep. IV; fascs. 133-140; pp. 49-73.
1977. *La Terraza superior de Tarragona, una planificación axial del siglo I.* S.A.R., pp. 209-212. Barcelona.
1982. *La situación urbanística de los teatros romanos en la Península Ibérica.* A.S.T.; pp. 95-98. Institución Cultural Pedro de Valencia. Badajoz.
1983. *Arquitectura Romana de Tarragona.* Publicaciones de l'Excm. Ajuntament de Tarragona. Tarragona.
1892. HERNÁNDEZ SANAHUJA, Buenaventura.
Historia de Tarragona. Ed.: Morera Llauredó, Emilio. Tarragona.
1952. *El Circo Máximo.* B.A., 1952; Ep. IV; fasc. 37-49; pp. 42-48. Tarragona.
(Manuscrit). Apuntes sobre el Forum romanum de Tarragona y galería o pórtico que lo rodeaba. Manuscrit, carpeta B, n.º 13. Arxiu R.S.A.T.; 1867. i T(orrer), J.M. de: El Indicador Arquelógico de Tarragona. Tarragona.
1974. LABORDE, A. de.
Viatge pintoresc i històric. El Principat. Pub. de l'Abadia de Montserrat.
1983. PUIG I CADAFALCH, Josep.
L'Arquitectura Romànica a Catalunya. Vol. I. Precedents: L'Arquitectura Romana. L'Arquitectura Cristiana Pre-Romànica. Institut d'Estudis Catalans-Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona.
1958. LAMBOGLIA, N.
Opus certum. Rev. di Studi Liguri, 24; pp. 164 ss.
1936. NOGUES FERRE, A.
El Fòrum Romà de Tarragona. B.A., III, 1936, n.º 5. Tarragona, 1936.
1976. PALLOL SALELLAS, Pedro de.
Perduración de las ciudades augusteas. La Zona Norte y la Meseta. S.C.A., pp. 263-288. Zaragoza.
1572. PONS DE ICART, Luis.
Libro de las grandezas de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona. Lérida.
1966. RECASENS I COMES, Josep M.ª
La Ciutat de Tarragona, I. Pòrtic de José Sánchez Real. Barcelona.
1978. *El problema de l'aigua a Tarragona en el segle XVIII, abans de la solució Santiyan (1789).* Revista Técnica de la Propiedad Urbana; Año XIX, 1.º y 2.º semestre 1978, n.º 28. pp. 69-75. Tarragona.
1958. SANCHEZ REA, José.
La Muralla de Tarragona. B.A., 1958; 61-64; pp. 131-133. Tarragona.
1969. *Exploración Arqueológica en el Jardín de la Catedral de Tarragona.* M.M. 10; 1969; pp. 276-295. Heidelberg.
1978. SERRES SENA, Eduardo.
Noticia sobre las sepulturas de la Calle Robert d'Aguiló. B.A.; 1978. Ep. IV; 141-144; pp. 154-172. Tarragona.
1948. SCHULTEN, Adolf. Tárraco. Barcelona.
1932. SERRA VILARO, Joan.

- Excavaciones en Tarragona. Memòria J.S.E.; n.º 116. Madrid.
1935. Excavaciones en la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona. Memòria J.S.E.; n.º 133. Madrid.
1936. Fructuós, Auguri i Eulogio, Màrtirs Sants de Tarragona. Tarragona.
1949. *La Muralla romana de Tarragona*. A.E.A., 22; 1949; pp. 221 ss.
1973. TARRADELL, Miquel.
L'extensió urbana de Tàrraco, comparada. B.A. 1971-1972; Ep. IV; fascs. 113-120; pp. 95-101. Tarragona.
1976. *Las ciudades romanas del Este de Hispania*. S.C.A.; pp. 289-313. Zaragoza.
1971. TCHERNIA, A.
Les amphores vinaires de la Tarraconaise et leur exportation au debut de l'Empire. A.E.A., 44; 1971; pp. 38-84.
1972. IZEVI, Fausto.
Amphores Vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie. Ecole Française de Rome, n.º 10 pp. 35-67. Rome.

